

УДК: 821.111:821.161.2:81'255.4

Тетеріна Ольга
(Київ)

Шекспір у Кулішевій концепції поступу національного письменства (літературно-критичний контекст)

У статті проаналізовано Кулішеву літературознавчу рецепцію творчості В. Шекспіра. Осмислено значення шекспіріани у концепції національного літературного розвитку українського письменника (що орієнтована на ідею самобутності вітчизняної літератури та трансформацію інонаціональних художньо-естетичних здобутків на рідному ґрунті). Кулішеві міркування, що обґрунтовують загальнолітературну роль Шекспірових творів, зокрема їхніх перекладів, у поступі українського письменства, розглянуто у контексті вітчизняної (М. Драгоманов, М. Костомаров, І. Франко) та зарубіжної (І.-Г. Гердер, Г.-Г. Гервінус, Й.-В. Гете) літературно-критичної думки ХІХ ст.

Проблему українського перекладу творів В. Шекспіра осмислено у зв'язку з питанням про шляхи подальшого національного літературного розвитку, зокрема у контексті полеміки щодо меж існування української літературної мови, – від теорії “літератури для домашнього вжитку” (М. Костомаров) до утвердження перекладу як важливого чинника поступу рідної мови та письменства (М. Драгоманов, П. Куліш, І. Франко). Шекспіріану П.Куліша розглянуто як невід’ємну складову літературно-критичних поглядів письменника, у зв'язку з чим проакцентовано важливість вибору творів англійського драматурга для перекладу українською мовою.

Погляди П. Куліша на Шекспірову творчість (як джерело ідейного, тематичного, жанрового та стильового збагачення української літератури, з огляду на її входження до світового контексту), потрактовано як такі, з якими варто пов'язувати питання про витоки української шекспірознавчої думки.

Ключові слова: національний літературний процес, художній переклад, шекспіріана, літературознавча рецепція, концепція національного літературного поступу, світовий міжкультурний контекст.

Літературознавчі погляди “європейця між хуторами і хуторянина між європейцями” (В. Петров) – Пантелеймона Куліша (постать якого як літературного критика, письменника та перекладача є епохальною для української культури загалом), з одного боку, засновані на ідеї самобутності українського письменства, а з іншого, – обстоюють творче переосмислення інонаціонального художнього досвіду на власному ґрунті. Кулішева концепція розвитку вітчизняної літератури, у якій дослідники відзначають поєднання романтичної та позитивістичної тенденцій¹, по суті, визначила погляди вченого на переклад як чинник національного літературного поступу у міжкультурному контексті².

Не випадково П. Куліш такої великої ваги надавав перекладу з погляду засвоєння художньо-естетичних здобутків кращих зарубіжних творів, глибоко усвідомлюючи його роль у розвитку вітчизняної літератури.

Прикметно, що письменник осмислював переклад різноаспектно: і як багате джерело нових тем, ідей, жанрів, стилів, і як потужний стимул для оригінальної творчості, і як могутній засіб розвитку рідної мови, спроможної створити самостійну серйозну літературу. Це, власне, промовисто засвідчує і його подвижницька перекладацька праця, яка “мала не тільки експериментальний характер, а й теоретичний смисл, в тому числі як істотний компонент у системі його літературно-критичних поглядів”³.

¹ *Гнатюк М.* Літературознавчі концепції в Україні другої половини XIX – початку XX сторіч / М. Гнатюк. – Львів, 2002. – С. 41; *Нахлік Є.* Світогляд. Історіософія. Ідеологія // Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. – К., 2007. – С. 10.

² *Тетеріна О.П.* Куліш: літературний процес, художній переклад, міжкультурний контекст / О.П. Тетеріна // Збірник наукових праць “Літературознавчі студії”. – К., 2008. – Вип. 21. – Частина 2. – С. 212-218.

³ *Бернштейн М.* Пантелеймон Куліш / М. Бернштейн // Історія української літературної критики. – К., 1988. – С. 135.

Міркування українського письменника про художню творчість, зокрема переклад, суголосні із основними тенденціями західноєвропейської думки доби Романтизму (Й. Гердер, В. Гумбольдт). Це стосується насамперед концептуальної тези про взаємозумовленість історичного та духовного розвитку народу, а мову як вияв народного духу.

Принципово важливо, що П. Куліш вважав необхідним опанування рідною літературою досягненнями інших культур лише за умови органічного збагачення інонаціональним художнім досвідом, – відповідно до внутрішніх потреб та закономірностей її розвитку (промовистий, у зв'язку з цим, епіграф до статті критика “Простонародність в українській словесності”: “Дорога ... до могутності – [веде. – **О.Т.**] через виповнене любов'ю осягнення нашої національної своєрідності”⁴), чим зумовлено й Кулішеве осмислення функціональності перекладу у національному літературному процесі.

Не випадково, що у Кулішевій програмі перекладу світової класики центральне місце належить шекспіріані. Важко не погодитися з Я. Гординським, який вважав переклади драм Шекспіра одним з найбільших задумів П. Куліша, однією з провідних ідей його письменницької діяльності⁵.

Великій меті загальнолітературного характеру, – “виробити форми змужичалої нашої речі на послугу мислі всечоловічій” та “сотворити свій язик”, а відтак, – “і словесність пустила б глибоко коріння у свій ґрунт”⁶, –

⁴ *Куліш П.* Простонародность в украинской словесности // Куліш П. О. Твори: В 2-х т.– К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 582.

⁵ *Гординський Я.* Кулішеві переклади драм Шекспіра / Я. Гординський // Записки наукового товариства імені Шевченка. Том CXLVIII. – Львів : Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1928. – С. 57.

⁶ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк – Торонто. Українська вільна академія наук у США. – 1984. – С. 105.

саме і відповідав масштабній “проект” перекласти всього Шекспіра (якому, проте, не судилося здійснитися вповні).

На окрему увагу, у зв’язку з цим, заслуговує міркування М. Рудницького: “Коли б Куліш залишив був єдину свою могутню спробу засвоїти нам Шекспіра, то вже це одне його зусилля заступило б нам його всі інші”⁷. Значення появи українського Шекспіра усвідомлював і сам письменник, надаючи перевагу перекладу його творів над своєю оригінальною творчістю, П. Куліш зауважував, що “лучче нехай не буде на світі “Братів” [мається на увазі написання власного твору. – О. Т.], ніж малоруського Шекспіра”⁸.

Кулішеві переклади творів англійського драматурга (13 драм) становлять значний внесок у доробок української перекладної літератури, вже неодноразово привертала увагу дослідників⁹. Осмислення ж Кулішевої літературознавчої рецепції творів В. Шекспіра є однією з перших спроб розглянути шекспірознавчі міркування критика у контексті його концепції поступу українського письменства, чим зумовлюється **актуальність** цієї статті.

Наукова новизна дослідження полягає у потрактуванні Кулішевих літературно-критичних поглядів на

⁷ Рудницький М. Від Мирного до Хвильового / М. Рудницький. – Львів, 1936. – С. 55.

⁸ Див.: Гординський Я. Цит. вид. – С. 99.

⁹ Гординський Я. Цит. вид. – С. 55-164; Зорівчак Р. Українсько-англійські літературні взаємини / Р. Зорівчак // Українська література в загальнослов’янському і світовому контексті: В 5-ти т. – К. : Наукова думка, 1998. – Т. 3. – С. 88-154; Кочур Г. Шекспир на Украине // Кочур, Григорій. Література та переклад: Дослідження. Рецензії. Літературні портрети. Інтерв’ю. – К., 2008. – Т. 2. – С. 704-729; Лучук О. Shakespeareana // Лучук О. Діалогічна природа літератури. – Львів, 2004. – С. 47-120; Нахлік Є. Художні переклади і переробки // Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. – К., 2007. – С. 261-290; Стріха М. Переклад XIX століття: від травестії до “мейнстріму” // Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. – К., 2006. – С. 47-91; Шаповалова М.С. Шекспір в українській літературі / М. С. Шаповалова. – Львів, 1976. – 212 с.

Шекспірову творчість (які розглянуто у контексті тогочасного вітчизняного та зарубіжного літературознавства) як таких, з якими варто пов'язувати питання про витоки української шекспірознавчої думки.

Метою наукової розвідки є вивчення шекспірознавчих поглядів українського письменника у контексті його концепції національного літературного поступу.

Об'єкт дослідження – літературно-критичні статті, переклади Шекспірових творів та передмови до них, епістолярна спадщина П. Куліша.

Предмет дослідження – осмислення митцем слова загальнолітературної ролі шекспіріани, насамперед її перекладу, для розвитку українського письменства, включаючи і його входження до світового контексту.

Проблема українського перекладу, і зокрема перекладів з Шекспіра, як слушно зауважував Г. Кочур, перестала бути лише літературознавчою проблемою, набуваючи особливого значення у зв'язку із питанням існування української мови та літератури загалом, шляхів їхнього подальшого розвитку¹⁰.

Вельми промовистим у контексті полеміки стосовно шляхів розвитку вітчизняної літератури, видається відгук М. Драгоманова на появу творів світової класики українською мовою. Учений, який вважав переклад “мірилом” національного літературного поступу, сприйняв, зокрема, Кулішеві переклади з Шекспіра (“Отелло”, “Троїл та Крессада”, “Комедія помилок”, 1882 р.) як незаперечний факт утвердження великих можливостей української мови та неспростовний доказ самостійного літературного розвитку. Переклади кращих зразків зарубіжної літератури, наголошував М. Драгоманов у статті “Тете і Шекспір в перекладі на українську мову” (опублікованій 1882 р. у женецькій газеті “Вольное

¹⁰ Кочур Г. Цит. вид. – С. 709.

слово”), промовисто засвідчують, що “українська мова своїм багатством, вишуканістю та гнучкістю форм не поступається жодній із сучасних літературних мов слов’янства і зовсім не така бідна на поняття, щоб нею складно було перекладати глибину філософських думок і живописати високохудожні образи. Це не мова простолюду тільки, як стверджують московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої ще попереду, але чие місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване і не може бути зайняте ніким іншим”¹¹.

Натомість М. Костомаров, саме у зв’язку з Кулішевими перекладами Шекспірових творів, обстоював теорію “хатнього вжитку” українського письменства (“П. Кулиш и его последняя литературная деятельность”, 1883 р.). Українські переклади драм Шекспіра (1882 р.) постали приводом для міркування критика про недоцільність українських перекладів зарубіжної класики. Обмежуючи їхнє значення географічними рамками Західної України, оскільки, на думку М. Костомарова, освічені громадяни Східної України можуть ознайомитися зі світовою літературою і в російських перекладах, критик стверджував, що “настоящее положение южно-русского наречия таково, что на нем следует творить, а не переводить...”¹².

Не випадково, що відстоюючи свою позицію європеїзатора української літератури, П. Куліш відповів на сумніви у виражальних можливостях української мови та скептичні погляди щодо перспектив її самостійного

¹¹ Драгоманов М. Гете и Шекспир в переводе на украинский язык // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 145.

¹² Костомаров Н. Кулиш и его последняя литературная деятельность / Н. Костомаров. – Киевская старина. – № 2. – 1883. – С. 221-124.

поступу загалом масштабною літературною програмою перекладу світової класики.

Саме тому М. Драгоманов, який один з небагатьох Кулішевих сучасників вповні оцінив значення його перекладацької діяльності, писав у листі до М. Павлика: "... він один з українофілів б'є в точку – *всесвітньої, людської* культури [курсив – М. Д.], котра підніме наш народ"¹³.

Вітчизняні науковці різних літературних епох Кулішеве культурництво традиційно пов'язують із зусиллями перекладача, спрямованими, насамперед, на засвоєння шекспіріани українською літературою.

Саме у віршах "До Шекспіра" та "До рідного народу", що є своєрідними передмовами до перекладів англійського драматурга, П. Куліш висловив свої культурницькі ідеали, які зумовлювалися його філософськими поглядами¹⁴. Пропонуючи своєму народу "дзеркало всесвітнє" – Шекспірові твори українською мовою, письменник сподівався на його повернення до сім'ї культурників. Тому П. Куліш і звертався до В. Шекспіра зі словами:

*Світило творчества, Гомере новосвіту!
Прийми нас під свою опіку знакомиту:
Дай у твоїм храму нам варварства позбутись,
На краці почуття і задуми здобутись*¹⁵.

Утім, хотілося б наголосити у цьому контексті не на протиставленні культурництва руїництву "розбишак великих" (акцентованому самим автором), а, насамперед, на ідеї національного літературного розвитку, яка виразно

¹³ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-95 рр.). – Чернівці, 1911. – VII (1892-1893). – С. 106.

¹⁴ Тетеріна О. Європеєць між хutorянами і хutorянин між європейцями / О. Тетеріна // Молода нація: Альманах – К., 1996. – С. 93-101.

¹⁵ Куліш П. До Шекспіра, заходившись коло українського перекладу його творів // Куліш П.О. Твори в 2-х т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – С. 385.

простежується: піднесення митцем слова українського письменства через опанування художнього набутку інонаціональних літератур, насамперед творів англійського драматурга, та виборювання, таким чином, статусу його повноправності. Саме тому письменник переконує свій народ, який “із рідним словом тулиться мов злодій”:

*Єдиний скарб у тебе – рідна мова,
Залятий для сусідського хижацтва:
Вона твого життя міцна основа,
Певніша над усі скарби й багатства*¹⁶.

У контексті розмови про місце шекспіріани у літературознавчій концепції П. Куліша винятково показовою видається (попри скептичне ставлення І. Франка до захоплення українським письменником працею Г.-Г. Гервінуса, основоположника культурно-історичної школи в німецькому літературознавстві) суголосність думок німецького дослідника сприйняття Шекспірової творчості П. Кулішем, на чому, до речі, він сам наголошував. Зокрема у листі до О. Барвінського 1872 р. П. Куліш писав: “Що таке в моїх очах Шекспір, прочитайте на початку двохтомової книги Г.-Г. Гервінуса: S(c)hak[e-]speare. Може я, замість епілога до 1-го тома, додаю витяг із сієї, як німці пишуть, вікопомної праці”¹⁷.

Не дивно, що у болючий і складний суспільно-політичний період утисків української культури вже у ХХ столітті самий інтерес П. Куліша до згаданої праці Гервінуса перетворював, як влучно висловився Г. Кочур, почесного представника культурно-історичної школи на “узагальнено-плакатне втілення “ідеалістичного літературознавства”¹⁸. Це вповні узгоджувалося із тим, що

¹⁶ *Куліш П.* До рідного народу // Куліш П.О. Твори в 2-х т. – К. : Наукова думка, 1994. – Т. 1. – С. 386.

¹⁷ *Барвінський О.* Спомини з мого життя. Перша часть / О. Барвінський. – Львів, 1912. – С. 306.

¹⁸ *Кочур Г.* Цит. вид. – С. 715.

автора “Чорної ради”, як відомо, заідеологізоване радянське літературознавство репрезентувало як буржуазного письменника, відводячи йому місце, зокрема, й на чолі консервативного, як стверджувала Н. Модестова, напрямку в українському шекспірознавстві.

Утім, попри рецидиви вульгарно-соціологічного ставлення до П. Куліша, що слушно зауважив Г. Кочур, зокрема, у праці згаданої дослідниці “Шекспир в украинском литературоведении”¹⁹, Н. Модестова має рацію у тому, що розглядає Кулішеву літературознавчу рецепцію шекспіріани у контексті української шекспірознавчої думки (хоча й, на жаль, маркуючи її відповідно до тогочасних тенденцій у вітчизняній науці про літературу). Адже передмови П. Куліша до своїх перекладів п’єс англійського драматурга, вірші, присвячені В. Шекспірові, власне переклади творів “великого британця”, зокрема й згаданого уривку Гервінусової праці, виразно засвідчують шекспірознавчий вектор у літературно-критичних поглядах українського письменника.

Не випадково, що П. Куліш переймався тим, щоб ознайомити українського читача із дослідженням великого шанувальника Шекспірового генія – Гервінуса, про яке писав у листі до І. Білозерського: “се така лямпя, без котрої і я не добачав багацько дечого в філософії і поезії великого британця”²⁰. Письменник переклав уривок розвідки німецького ученого, який планував опублікувати разом із своїми перекладами перших трьох драм В. Шекспіра. Утім, авторові не вдалося реалізувати свій задум, – майже через півстоліття М. Возняк посприяв публікації цього Кулішевого перекладу під назвою “Як велико цінують Шекспіра німці”, яку вважав

¹⁹ *Модестова Н.А.* Шекспир в украинском литературоведении / Н. А. Модестова // В. Шекспир: К 400-летию со дня рождения. 1564–1964. Исследования и материалы. – М., 1964. – С.250–304.

²⁰ ІР НБУВ. – Ф.І. – № 28957.

“висловом Кулішевого захоплення твором Гервінуса про Шекспіра й самим Шекспіром”²¹.

До речі, осмислюючи значення Гервінусової праці у контексті питання столітньої історії німецького культу Шекспіра²², інший німецький науковець Ф. Мерінг вважав, що вона репрезентує третій її етап (друга третина ХІХ ст.). Дослідник, при цьому, цитував промовисті слова Гервінуса: “в Шекспіра є те, чим переважають Гете й Шіллер, але немає їхніх вад”²³.

Прикметно, що й П. Куліш надавав важливого значення осмисленню еволюції літературознавчої рецепції творчості англійського драматурга, що засвідчує обраний для перекладу уривок наукової розвідки, у якому акцентується, зокрема, й на сприйнятті Шекспірових творів – від їх різкої критики (Вольтер) до піднесення автора “Гамлета” як другої після Гомера “провідної зорі нашої класичної поезії”²⁴ – недосяжного зразка для наслідування (Г.-Е. Лессінг, Й.-Г. Гердер, Й.-В. Гете, С.-Т. Колрідж). Характерним у цьому контексті є Кулішевий вірш “Гомер і Шекспір” (1893), який засвідчує, що автор також замислювався над порушенням шекспірознавцями питанням, а, водночас, стверджував і власну позицію як шанувальник англійського митця слова:

*Бувало справді се, що і Гомера
Унівець повертали, і Шекспіра.
Як, з некла вирвавшись, ревла Мегера,
Тоді мовчала тихострунна ліра.
Що ж повертає внівець їх тепера?
Невже завихрена в Парижі гіра*

²¹ *Возняк М.* Гервінусів “Шекспір” в очах Куліша / *М. Возняк* // Збірник заходознавства. – Х.; К., 1930. – Т. 2. – С. 167.

²² *Мерінг Ф.* Естетичний смак та культ Шекспіра // *Мерінг Ф.* Етюди на літературно-естетичні теми. – К., 1930. – С. 120.

²³ Там само. – С. 121.

²⁴ Там само. – С. 119.

*Та забавки поезії легкої,
Як той пузир, і як пузир пустої?*²⁵.

У перекладеному П. Кулішем уривку Гервінусової праці велика увага приділена осмисленню власне феномену Шекспірової творчості, насамперед її універсалізму. Німецький дослідник писав: “Чарами своєї фантазії воплочує він ідеали молодощів, и надить сим до себе юність, а здоровим розумом своїм и спілими своїми міркуваннями подає й дорослому духові пищу неистошиму.

Шекспир гартує й загострує смак наш до життя реальної и діяльної в найширшій сенсі слова, и тут же возносить нас над її тісними межами, щоб созерцали ми блага вічні. Навчає нас любити мир, и вважати его за ніщо; навчає обладати миром и не дбати про него”²⁶.

Подібні Кулішеві розмисли (вже у контексті національного літературного розвитку) про творчість англійського драматурга, звернення до якої зумовлювалося, передусім, прагненням письменника підняти рідну словесність до рівня осмислення “вічних” тем, втілилися у його концептуальному міркуванні: “Коли б Шекспір зробився читанням любим, се отверезило б нашу літературу мізерну, дало б їй крила... Така моя мета”²⁷.

Своє глибоке визнання геніальності англійського драматурга П. Куліш засвідчив у короткому передньому слові до першого тому Шекспірових п’єс (“Отелло”, “Троїл і Крессіда”, “Комедія помилок”) у власному перекладі (1882 р.), обґрунтовуючи тим самим вибір творів для функціонування у національному літературному процесі. “Ні один поет, опріч Шекспіра, – писав

²⁵ *Куліш П.* Гомер і Шекспір // Куліш П.О. Твори в 2-х т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – С. 431.

²⁶ *Возняк М.* Гервінусів “Шекспір” в очах Куліша / М. Возняк // Збірник заходознавства. – Х.; К., 1930. – Т. 2. – С. 169.

²⁷ Див.: *Шаповалова М.С.* Шекспір в українській літературі / М. С. Шаповалова. – Львів, 1976. – С. 56.

український перекладач, – не смів виспівувати людське життя такими словами, якими воно виявлює себе на самому своєму дні: ні один поет не возводив і чоловічності на такі високості духа, як британський драматург. У Шекспіровій мішанині божественної поезії серця людського з гідкою прозою людської безсердечности вбачали моральню неспромогу віку його і хибу його творчества. Ми вбачаємо в ній переважливу над усіма поетами силу і достоїнство іобразительного генія”²⁸.

Показово, що Гервінус, співвідносячи творчість Гомера і Шекспіра (відзначаючи, при цьому той факт, що англійському авторові “дають ... серед нового драмування таке саме місце, яке займає Гомер в епосі”²⁹), утім, зауважував: поетичною майстерністю далеко не вичерпується цінність Шекспірової творчості, – “Шекспірові твори часто звали мирською Біблією ... А скільки раз було сказано, що весь світ, увесь людський рід виден у його творах, як у дзеркалі!”³⁰. Німецький дослідник це пояснював, зокрема й тим, що Шекспір не обмежувався зображенням лише типових характерів (характерним для античної драми). При цьому вчений наголошував, що поет як “великий наставник”, який, виявляє, за його словами, таку премудрість, таке знання людського серця та високо стоїть над усіма епохами, над усіма різноманітними стосунками, “колихав у колиці німецьку драматичну поезію минувшого століття”³¹. У цьому контексті особливо прикметною видається думка дослідника про роль перекладу у процесі міжкультурної комунікації. “За сю безцінну послугу воскресяючого

²⁸ Шекспірові твори / З мови британської мовою українською поперекладавав П.А. Куліш. – Л., 1882. – Т. 1: Отелло. Троїл та Крессіда. Комедія помилок. – С. 5.

²⁹ *Возняк М.* Цит. вид. – С. 171.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. – С. 174.

поета, – зауважував Гервінус, – Німещина заплатила йому мало не такою ж великою послугою ... німецькі писателі ... его перекладали”³².

Великого культурного значення надавали перекладу Шекспірових творів як джерелу розвитку і збагачення українського письменства й вітчизняні літератори. Зокрема М. Драгоманов, стверджуючи, що “Шекспіра увесь світ чита”³³, виокремлював його літературну постать, “єдиного історичного драматурга”³⁴, як таку, чию школу варто пройти кожній літературі. Усвідомлював це, безперечно, й П. Куліш.

Саме Шекспіровий художній досвід П. Куліш вважав важливим орієнтиром для українських письменників, у чому переконував, зокрема, й Т. Шевченка. Не випадково у листі до автора “Кобзаря” (від 25 липня 1846 р.), висловлюючи деякі власні міркування з приводу його творів, П. Куліш звертав увагу на художньо-естетичні здобутки “великого британця”. “Шекспир так умел располагать заманчивейшие вещи в своих пьесах, – зауважував П. Куліш, – что нигде они не навалены грудой в ущерб другим местам, и новые впечатления у него следуют в скрытом механизме драмы со скрытою рассчитанною последовательностью. На этом основывается равновесие частей, целость, единство впечатления и вообще гармония во всяком эпическом и драматическом произведении”³⁵.

До речі, наголошуючи на необхідності вивчати світову класику, П. Куліш згадував Т. Шевченка серед

³² Там само. – С. 174.

³³ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 354.

³⁴ Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т. 1. – С. 149.

³⁵ Листи до Т.Г. Шевченка. 1840-1861. – К., 1962. – С. 53.

“найрозумніших, – за його словами, – людей свого часу”, зауважуючи, при цьому, що він “Шекспіра скрізь возив з собою, дарма, що писав не його мовою, не його складом”³⁶.

Стосовно ж свого творчого зростання письменник зазначав, що саме тривале вивчення, зокрема, такого художника слова, як Шекспір, разом із вивченням історії та народної поезії своєї батьківщини “поставили мене так крепко на ноги, что меня не может увлечь с собой неистовый поток Краевщины”³⁷.

Прикметно, що концептуальне міркування П. Куліша про специфіку драматичної майстерності В. Шекспіра є, певною мірою, відповіддю на питання, порушене ще Й.-Г. Гердером, про те, “яким чином, за допомогою якого мистецтва, якими творчими засобами Шекспірові вдавалося перетворити нікчемний роман, новеллу, казку в живе ціле”³⁸. Водночас Кулішева думка про “секрет” англійського драматурга, що криється саме у забезпеченні цілісності свого твору, близька міркуванням Й.-В. Гете: “Театр Шекспіра – це скринька справжнісіньких дивовиж, з якого світова історія пролінає перед нашими очима, рухана за непомітні нитки. Він поклав писати простим стилем, його п’єси обертаються довкола потаємної крапки (якої ще не побачив і не визначив жодний філософ), в якій збігається самотутність нашого “я”, претензійна свобода нашого воління з необхідним рухом цілості”³⁹.

³⁶ *Куліш П.* Казки і байки з сусідової хатки, перелицьовані і скомпоновані Придніпрянцем // Куліш П. О. Твори: В 2-х т. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 541.

³⁷ Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу. – Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – С. 205.

³⁸ *Гердер И.-Г.* Шекспир // Гердер И.-Г. Избранные сочинения. – Москва–Ленинград, 1959. – С. 20.

³⁹ *Гете Й.-В.* На пошанування Шекспіра / Й.-В. Гете // Мислителі німецького романтизму. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 86.

Український письменник також вказував на характерну особливість, що вирізняє Шекспірові твори, – забезпечення ефекту контрасту: “У нашому перекладі, круто позагинані лайки и грубиянські жарти, котрими Шекспир, яко великий художник, вітгінное в себе пречисте и ніжне, поперекладувано так, як воно стоїть у британському оригіналі”⁴⁰. Прикметний, при цьому, й акцент на тонко вловленій П. Кулішем мотивації англійського драматурга (“відтінити ... пречисте і ніжне”). До речі, подібний акцент відсутній у висловлюванні, суголосному Кулішевому, ще одного представника епохи Романтизму – Новаліса: “У Шекспірі неодмінно чергуються поезія з антипоетичним, гармонія – з дисгармонією, повсякденне, низьке, потворне – з романтичним, високим, прекрасним, дійсне – з вимислом”.

Саме у період роботи над перекладом Шекспірових творів П. Куліш схилився до повної відповідності оригіналові, що визначив своїм перекладацьким принципом. Осмислюючи Кулішеві переклади драм В. Шекспіра в контексті романтичної перекладацької школи, Л. Коломієць зауважує: “якщо навіть припустити, що Куліш був мало обізнаним з літературно-критичними та перекладознавчими теоретизуваннями німецьких романтиків на чолі зі Шлегелем, то важко заперечити, що їх перекладацька спадщина (особливо ж переклади Шлегеля) мала на нього безпосередній творчий вплив, під яким формувалася його власна доктрина перекладу, котра найбільш цілісно і послідовно простежується на матеріалі Кулішевої шекспіріани”⁴¹.

⁴⁰ Шекспірові твори / З мови британської мовою українською поперекладавав П.А. Куліш. – Львів, 1882. – Т. 1: Отелло. Троїл та Крессіда. Комедія помилок. – С. 5.

⁴¹ Коломієць Л. Шекспірові драми в перекладах П. Куліша крізь призму романтичної перекладацької школи / Л. Коломієць // Шекспірівський дискурс. Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 1. – С. 110-111.

Це, власне, підтверджував й сам український перекладач, високо оцінюючи Шлегелеві переклади творів В. Шекспіра: “Шлегель найтонші речі Шекспірові й найгустіші ноти його отдавав вельми близько до оригіналу по-німецьки. Трудніше було б переводити французові по-своєму”⁴². До речі, Гервінус зауважував, що саме Шлегелеві переклади “зробили Шекспіра своїм у Німеччині”⁴³.

Проте, всупереч обстоюваному принципу повної відповідності першотворові як визначальному, українському перекладачеві В. Шекспіра на практиці не завжди вдавалося точно відтворити оригінал. П. Куліш продовжував традицію вільного перекладу. У цьому суголосні дослідники його творчості різних літературних епох (І. Франко, Я. Гординський, М. Зеров). Зокрема Я. Гординський дійшов висновку (стосовно видання 1882 р.), що Куліш передавав основну думку оригіналу, довільно скорочуючи чи доповнюючи його, хоча й дотримуючись при цьому збереження такої самої кількості рядків (принципу еквілінеарності). Критик також вказував, що перекладач змінював зовнішню форму оригіналу. Зберігаючи Шекспіровий поділ на прозові та віршовані частини, П. Куліш не відтворив характерну форму драм В. Шекспіра – “білий вірш”, 10-складовий ямб, що замінив 11-складовим віршем, відходячи від ямбічного розміру. “Може перекладчик і не підозривав, – зауважував дослідник, – як багато втратив на такій зміні його переклад”⁴⁴.

Утім, невідповідність конкретних перекладацьких рішень задекларованій стратегії та зумовленим нею принципам і критеріям перекладу (чи мова йтиме про

⁴² Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк–Горонто : Українська вільна академія наук у США. – 1984. – С. 247.

⁴³ *Возняк М.* Цит. вид. – С. 175.

⁴⁴ *Гординський Я.* Цит. вид. – С. 76.

недотримання метрики оригіналу або ж його онаціональнення, що не “вписується”, зокрема, у романтичну теорію перекладу) зайвий раз засвідчує, що переклад – це, насамперед, творчість, яку не завжди вдається “вкласти” у задані рамки та схеми. Адже, насправді, саме дві мовні стихії, які “задіяні” у процесі художнього перекладу багато у чому і визначають (згідно з ученням тих же романтиків, насамперед В. Гумбольдта, про взаємозв’язок мови і духу народу) ті чи інші перекладацькі прийоми. Крім того, загальновідомі особливі труднощі перекладу з мови англійської на українську⁴⁵.

Літературознавці звертають увагу на переобтяженість мови перекладів Куліша церковнослов’янізмами та архаїзмами (це стосується, насамперед, видання 1882 р., – “Отелло”, “Троїл і Крессіда”, “Комедія помилок”). І. Франко висловлював навіть думку, що Куліш “не доріс до такого могутнього знавця мови, як Шекспір”. Особливість мови перекладів П. Куліша І. Франко пов’язував із впливом тривалої роботи над перекладом Святого Письма. Проте сучасні дослідники схиляються до думки, що П. Куліш свідомо відмовився від народнорозмовного варіанту на користь церковнослов’янської та архаїчної лексики у перекладі Святого Письма не під впливом Біблії, написаної церковнослов’янською мовою (якою послуговувався поряд із іншими джерелами), а з метою уникнення зниження піднесеного стилю оригіналу та, відповідно, – створення адекватного перекладу. Можна припустити, що П. Куліш, прагнучи відтворити відповідний стиль Шекспірових творів, свідомо скористався уже випробуваним перекладацьким стилістичним прийомом поповнення

⁴⁵ Див. ширше: *Гординський С.* Шекспірові сонети в українських перекладах // *Гординський С.* На переломі епох. Літературознавчі статті, огляди, есеї, рецензії, спогади, листи. – Львів, 2004. – С. 415.

української літературної мови, зокрема, відсутньою в ній абстрактною лексикою, що власне пізніше набуло свого розвитку у його теорії староруського відродження.

У зв'язку з цим прикметно, що переклади П. Куліша, важливе явище української літератури та мови, не втратили свого значення і в наш час. Стиль Кулішевих перекладів високо цінував такий вишуканий перекладач і тонкий знавець мови, як Г. Кочур: “Стиліст він був дуже інтересний, і хоч якими б застарілими видавались деякі слова і звороти в нього, але навіть пересічному читачеві буде дуже цікаво заглянути до його перекладів. Особливо яскравих наслідків досягає він там, де оригінал вимагає урочистого, патетичного тону”⁴⁶. Р. Зорівчак, зокрема, відзначає майстерність вірша, новизну метричних побудов Куліша як перекладача Шекспіра, хоча і зауважує надмірне вживання реалій українського побуту. “Нерідко англійського барона чи шотландського тана, – зазначає дослідниця, – Куліш називає гетьманом чи отаманом, інколи, згідно зі своєю реакційною концепцією в пізніші роки щодо козаччини чи гайдамаччини, вживає слова “козак” та “гайдамака” з пейоративними конотаціями”⁴⁷.

До речі, саме переклади творів англійського драматурга поглиблювали Кулішеве переконання у великих виражальних можливостях української мови, висловлюване ще на початку його перекладацької діяльності (1860-ті рр.). Відтак, перейнятий ідеєю створення перекладу повного Шекспіра українською мовою, П. Куліш звертався до В. Шенрока з пропозицією продовжити видання Шекспірових творів, яку аргументував власним

⁴⁶ Кочур Г. Здобутки й перспективи / Г. Кочур. – Всесвіт, 1968. – № 1. – С. 93.

⁴⁷ Зорівчак Р. Українсько-англійські літературні взаємини / Р. Зорівчак // Українська література в загальнослов'янському і світовому контексті: В 5-ти т. – К. : Наукова думка, 1998. – Т. 3. – С. 124-125.

спостереженням того, що: “все великорусские переводы “величайшего из сынов человеческих” ... не выдерживают сравнения с моим, – не потому что он мой, а потому, что наш малороссийский язык имеет больше грамматических форм и способов к ковке в высшей степени”⁴⁸.

Міркування П. Куліша стосовно сугестивності українського слова підтверджує і відомий італійський україніст А. Де Губернатіс. Порівнюючи німецькі та українські переклади шекспірівських трагедій – А. Шлегеля та П. Куліша – вчений віддає перевагу останнім завдяки більшій, за його словами, експресивності української мови⁴⁹.

Таким чином, зрілий майстер слова, переконаний, що головна проблема перекладу криється не тільки у відмінностях мов, а й особливостях “внутрішньої природи народу”, “бере високі ноти” кращих зразків світової літератури, певний не тільки свого панування над рідною мовою (за словами І. Франка), а й надзвичайно великих її можливостей.

І. Франко як редактор і видавець 10-ти драм англійського драматурга українською мовою (1899–1902 рр.) високо оцінив їхню мистецьку вартість та значення появи українського Шекспіра для розвитку власної літератури, її входження до світового контексту. Порівнюючи, зокрема, “Гамлета” П. Куліша зі спробами попередників (Ю. Федьковича, М. Старицького, П. Свенціцького), І. Франко вирізняв Кулішевий переклад як мистецький, стверджуючи, при цьому, що український

⁴⁸ Шаповалова М.С. Цит. вид. – С. 62.

⁴⁹ Пахльовська О. Еволюція італійсько-українських літературних зв'язків у XIX-XX ст. / О. Пахльовська // Українська література в загальнослов'янському і світовому контексті: В 5-ти т. – К. : Наукова думка, 1988. – Т. 3. – С. 50.

“Гамлет” “вірніший оригіналові” навіть у порівнянні з німецькими перекладами Шлегеля та Дінгельштета⁵⁰.

Переконаний, що “добрі твори чужих літератур мають велику вагу для розвою кожної національної літератури”, а відтак, – усвідомлюючи значення Кулішевої шекспіріани у процесі входження українського письменства до світового контексту, І. Франко так писав про переклад трагедії “Гамлет, принц датський”: “Куліш – перворядна зірка в нашому письменстві ... дав нам переклад, з яким ми можемо без сорому показатися в концерті європейських перекладачів великого британця”⁵¹.

Особливо прикметним є діапазон Франкових оцінок Кулішевої шекспіріани, – різка критика перших перекладів (1882 р.) контрастувала із пізнішим визнанням українського перекладача Шекспіра, – що, варто зауважити, зумовлювалося не лише удосконаленням його перекладацької майстерності, а й еволюцією Франкових поглядів на переклад як наукову проблему, насамперед, – із його усвідомленням (яке з часом все чіткіше виявлялося) підпорядкування питань власне перекладацького характеру загальнолітературним.

І. Франко саме як редактор, автор приміток і вступних статей до Кулішевих перекладів із Шекспіра, стверджує Г. Кочур, започаткував українське наукове шекспірознавство⁵². У зв’язку з цим варто додати, що першовитоки вітчизняної шекспірознавчої думки правомірно пов’язувати все ж з іменем П. Куліша як Франкового попередника, зокрема і в цьому питанні.

⁵⁰ *Франко І.* Передмова (до видання: Уільям Шекспір. Гамлет, принц датський. Переклад П.О. Куліша. – Львів, 1899) // Франко І. Збір. творів: у 50-ти т. – К., 1981. – Т. 32. – С. 170.

⁵¹ Там само. – С. 169.

⁵² *Кочур Г.* Шекспир на Украине... – С. 711.

Осмислюючи значення свого творчого досвіду, набутого в процесі перекладу світової класики, насамперед Шекспірових творів, для праці над створенням переспіву старозавітних книг (“Встихотворена Біблія”, 1894–1896 рр.), П. Куліш писав вже наприкінці свого життя: “Біблійну прозу поперекладавано і на новоруську гаразд ... а звиршувати виршуваннє в Святому Письмі нехай лишень попробують нап’ясти пупа! Мова їх, звана в нас луб’яним язиком, не дала б сього доказати й самому Пушкіну, не то що. Я ж неначе на те й готовився, переклавши виршем 13 Шекспірових драм, “Чайльда Гарольда” Байронового, “Вильгельма Телля” Шиллерового й таке інше”⁵³.

Не випадково українська літературно-критична думка окреслила літературний образ П. Куліша насамперед як європеїзатора українського письменства, який, за влучною метафорою М. Зерова, “в Європі ставить свій курінь”.

Закономірним видається той факт, що з іменем Куліша пов’язаний якісно новий етап розвитку не лише перекладної, а й оригінальної літератури. Адже ще М. Драгоманов відзначав, що П. Куліш “перекладами своїми на українську мову з Шекспіра, Байрона і др. розширяє українську літературу за границі просто-народності, а своїми оригінальними українськими творами ... теж непростонародними по сюжетах, зручно вбагащає нашу літературну мову”⁵⁴. Саме творче засвоєння художньо-естетичних здобутків світової класики в оригінальній діяльності П. Куліша, могутнім стимулом для якого стала перекладацька практика, мало вирішаль-

⁵³ *Захаркін С.* Скільки п’єс Шекспіра переклав Пантелеймон Куліш / С. Захаркін // Науковий вісник Київського гуманітарного інституту. – 2001. – № 1. – С. 61.

⁵⁴ *Драгоманов М.* Листи на Наддніпрянську Україну // Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – С. 226.

не значення для української літератури на шляху її входження до світового культурного контексту.

Письменник, перейнятий ідеєю розширення художньо-естетичних обріїв української літератури, одним із перших усвідомив потребу розмикання її меж (власне, долучаючись певною мірою й до осмислення поняття “світова література”, яке не втрачає свого значення й нині⁵⁵). У зв’язку з цим, він так окреслював світовий міжлітературний простір, у якому чільне місце належить Шекспірові: “По сей бік межі стоять такії люде, як Бокаччіо у італьян, як Гофман у німців, Вашингтон Ірвінг у ангелян, – доволі їх було на світі; по той бік виступають невеличкою громадою такії мужі, як Шекспір, Вальтер Скотт, Шиллер, Міцкевич, Пушкін, Гоголь, Квітка, Шевченко”⁵⁶.

Кулішеве сприйняття творчості англійського драматурга близьке усвідомленню того, що “література, філософія і саме мислення, – за словами сучасника українського письменника, американського ученого Р.В. Емерсона, – стали шекспірівськими”, актуальному, до речі, й сьогодні (зокрема в контексті проблеми пошуків європейської ідентичності⁵⁷), всупереч побоюванням Й.-Г. Гердера, що “близький, можливо, той час, коли і його драми [В. Шекспіра. – О. Т.] будуть не придатними для живої постановки на сцені і перетворяться в уламки велетня чи піраміди, яким усі

⁵⁵ Див. ширше: *Лімборський І.* Шекспір сьогодні: проблеми рецепції і транслятики спадщини англійського поета у глобальних проєкціях постсучасного світу // Шекспірівський дискурс. Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 1. – С. 141-151.

⁵⁶ *Куліш.* Передне слово до громади (Погляд на українську словесність) // Куліш П. О. Твори: В 2-х т. – К. : Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 508.

⁵⁷ Див. ширше: *Торкут Н.* Шекспір як культурна метафора в контексті пошуків європейської ідентичності // Шекспірівський дискурс. Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 1. – С. 178-191.

II. Рецепція художньої спадщини Ренесансу в культурі наступних епох

дивуються і які ніхто не розуміє”⁵⁸. У зв’язку з цим вельми промовистою видається творчість визначного письменника-реформатора ХХ століття Дж. Джойса⁵⁹, яка відзначається осмисленням та переосмисленням універсальної “шекспірівської думки” (як “горизонту, поза який наш сьогоденний розум, – за словами того ж Р.В. Емерсона, – не сягає”), засвідчуючи феномен діалогічності літератури загалом.

Отже, з перспективи нашого часу важко переоцінити значення створеної П. Кулішем української шекспіріани та обгрунтованої ним її загальнолітературної ролі, зокрема, з огляду й на те, що шеститомне видання Шекспірових творів українською мовою, до якого, за іронією долі, Кулішеві переклади не увійшли, з’явилося лише у 80-х роках ХХ століття.

⁵⁸ *Гердер И.-Г.* Шекспир // Гердер И.-Г. Избранные сочинения. – Москва-Ленинград, 1959. – С. 22.

⁵⁹ Див. ширше: *Бандровська О.* Шекспір у 9-му епізоді “Улісса” Дж. Джойса: метафізика індивідуального та універсального // Шекспірівський дискурс. Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 1. – С. 225-237.